

УДК 94 (477.65):37(091)“185/...19”](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-5>

Марченко Олег,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДВОРЯН ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ)

Досліджуючи життя дітей російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., необхідно враховувати не тільки статеві відмінності, але й особливості соціокультурної стратифікації тодішнього суспільства, що знаходилося в процесі модернізації. Це вимагає від дослідника розрізняти повсякденність дівчаток і хлопчиків із різних соціальних груп. У статті зроблено спробу дослідити особливості навчання і виховання дітей дворян пореформеного періоду, з'ясувати ролі батька, матері, соціального середовища у вихованні молодого покоління в підлітковому віці.

У статті наголошено на відмінностях освітнього процесу до середини ХІХ ст. (тоді для дворянських дівчат 7–11-ти років існували виключно закриті інститути та пансіони, після закінчення яких вони знову опинялися під опікою гувернантки аж до заміжжя, а хлопці здобували освіту з 10–11-ти років у закритих закладах освіти, школах відкритого типу, дома, під керівництвом гувернера чи вчителів, і після освітнього процесу батьки намагалися дівчат видати заміж, а юнаків прилаштувати на службу) і в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, коли батьки насамперед прагнули дати належну освіту своїм чадам, попри сімейні фінансові проблеми.

У статті наголошено на чинниках, що спонукали батьків зробити вибір освітнього закладу для дитини: матеріальні статки сім'ї, можливість отримати безплатне місце або стипендію на навчання, отримання допомоги в освіті від станових, благодійних організацій, опікунської ради, деяких меценатів.

Під час вивчення зазначеної теми було використано інформацію про Єлисаветградську громадську жіночу гімназію. З відкриттям там восьмого класу (80-ті роки ХІХ ст.) випускниці гімназії отримали можливість мати фах домашніх наставниць і вчительок і працювати в багатьох освітніх закладах регіону. Відкриття нового приміщення гімназії (зараз це ЦДУ імені В. Винниченка) сприяло покращенню освітнього процесу, створенню належних умов життя, побуту гімназисток, організації їхнього дозвілля, показало турботу керівництва міста про виховання майбутніх учительок.

Ключові слова: Єлисаветград, повсякденне життя дворян, дворянська освіта, жіноча гімназія, етнографія.

На сучасному етапі серед історичних досліджень зростає інтерес до історії сім'ї, виховного процесу в історичній ретроспективі. У цьому контексті цікавим є дослідження особливостей навчання і виховання дітей дворян пореформеного періоду ХІХ – початку ХХ ст. на теренах Південної України, з'ясування ролі батька, матері, соціального середовища у вихованні молодого покоління в підлітковому віці, у гімназійні роки з використанням інформації про Єлисаветградську громадську жіночу гімназію, а саме – про зміст навчально-виховного процесу, особливості взаємин гімназії з освітянськими і владними органами тощо. Зазначена проблематика висвітлення взаємовідносин у дворянській родині щодо освіти дітей є актуальною і пізнавальною як з історичної точки зору, так і з педагогічної.

Проблема вивчення шкільництва дворянських родин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є предметом дослідження істориків (використано роботи В.А. Веремєнко (Веремєнко В. А., 2012; Веремєнко В. А., 2015), краєзнавців (заслужують уваги доробки М.В. Долгіх

(Долгіх М. В., 2004), В.В. Постолатія (Постолатій В. В., 2006), В.В. Затоки (Затока В. В., 1998), С.І. Шевченка (Шевченко С. І., 2007), етнографів (про дослідження дитинства й сімейних відносин цікава праця О.Р. Кісь (Кісь О. Р., 2008)).

Величезне значення для характеристики повсякденного життя дворянських дітей мають матеріали щоденників, мемуарів, листування, що надають нам можливість подивитися зсередини на життя дворянської сім'ї, причому як з позиції батьків і вихователів, так і з боку самих дітей. Яскраву картину організації життя дітей у школі та вдома малюють нам спогади, зокрема, І.А. Тютчева (В училище правоведення, 1885), Е.М. Водовозової (Водовозова Е. Н., 2001), Л.Л. Драке (Драке Л. Л., 1911), Т.Г. Морозової (Морозова Т. Г., 2001), А.М. Енгельгардт (Энгельгардт А. Н., 2001) та інші.

Метою статті є з'ясування особливостей соціалізації дітей дворян у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі Єлисаветградської громадської жіночої гімназії.

На середину ХІХ ст. можливості вибору середніх освітніх закладів були обмеженими. Наприклад, для дворянських дівчат 7–11-ти років існували виключно закриті (елітні) інститути та пансіони, після закінчення яких (вчилися 6–8 років) вони знову опинялися під опікою гувернантки аж до заміжжя. Більшість навчальних закладів тоді давали дівчаткам порівняно слабку освіту. Вони могли трохи малювати, музикувати, говорити французькою та німецькою мовами, вміли в'язати, вишивати, шити, мали загальні уявлення про закон божий, історію, географію та математику. Дівчата, які не йшли в закриту школу, а залишалися вдома, мали засвоїти схожий набір знань, що й у пансіоні, але під керівництвом гувернантки.

До середини ХІХ ст. батьки-дворяни загалом були задоволені рівнем освіти дочок, оскільки їхнє призначення було вміти тримати себе в товаристві та вдало вийти заміж. Про якусь роботу для доньки батьки навіть і не думали.

Успіх у житті юнака-дворянина, навпаки, прямо залежав від наявності в нього достатніх умінь і навичок у вибраній (зазвичай не ним самим, а його батьками) сфері (престижною вважалася військова діяльність, хоча з другої половини ХІХ ст. популярною ставала юридична освіта й робота в органах державної влади). Підготовкою хлопця починали займатися з 10–11-ти років, вона здійснювалася кількома шляхами: вирядженням юнака в закритий освітній заклад, вступ до школи відкритого типу, навчання дома, під керівництвом гувернера або цілого штату вчителів. Головними вимогами, що пред'являлися батьками до освітнього процесу, було гарне засвоєння дитиною матеріалу й жорстка дисципліна.

Після закінчення освітнього процесу батьки намагалися визначити долю своїх чад залежно від статі: дівчат – видати заміж, юнаків – прилаштувати на службу. Думку молодих, як правило, не враховували.

Окрему групу дітей у дворянських сім'ях становили вихованці. Це були: далекі та близькі родичі, зазвичай сироти або напівсироти, зовсім «чужі» діти, іноді навіть підкидьки й найди, незаконні діти батька або обох батьків, якщо вони вступили в шлюб тільки після народження в них дитини. Ставлення до цих дітей у сім'ях дворян було різне. З одного боку, якщо в сім'ї не було власних дітей, то для таких вихованців створювалися умови для отримання належної освіти, а в майбутньому – і престижної кар'єри чи вдалого заміжжя. З іншого боку, за наявності власних дітей вихованців використовували як компаньйонів для них. Передбачалося, що в результаті спільних занять, конкурентного середовища діти вчитимуться краще. Під час визначення кар'єри перевага надавалася власним дітям.

Окрему категорію вихованців становили діти, що виконували в сім'ї різного роду «послуги». Зазвичай їх брали з виховних будинків і використовували як безплатну робочу силу.

Пореформене десятиліття істотно змінило повсякденне життя дворянської сім'ї. Змінювався соціокультурний погляд батьків, що привносив певні новації в розв'язання питання про вибір освітньої стратегії та навчального закладу для дитини. Домашня підготовка вже не задовольняла потреби дітей, батьків, і тому гостро стояло питання: куди піти вчитися?

Для таких далекоглядних батьків надання дітям домашньої середньої освіти виявлялося вже недостатнім, оскільки вимагало багато коштів. Залишався один вихід – відправляти дитину в школу. Вибір освітнього закладу залежав від таких чинників: можливості отримати безплатне місце в тому чи іншому закладі або стипендію на навчання; від реальних матеріальних можливостей, на які могли розраховувати батьки; від кількості дітей у сім'ї; від наявності в дітей особливих здібностей. Кожна із цих обставин могла виступати як основною, так і могла діяти в комплексі з іншими чинниками (Веремєнко В. А., 2015, с. 124).

Практично кожна чиновницька чи офіцерська сім'я мала можливість скористатися для одного зі своїх законних дітей державною вакансією або допомогою на навчання. Найбільші пільги мали морські офіцери, які служили на морі в офіцерських чинах не менше чотирьох кампаній. У 1860–1870-і рр. існувала практика звернення до імператора з проханням оголошити певну дитину «пенсіонером його Імператорської Величності», зі зверненням плати за навчання за державний кошт (Веремєнко В. А., 2015, с. 126).

За правління Олександра III більшість таких звернень не задовольнялися через брак коштів. Винятки робилися через прохання впливових осіб (міністра або члена царської сім'ї), або виплати здійснювалися в останній рік навчання.

Матеріальну допомогу в освіті дворянських дітей могли надавати станові організації, що виражалася у відкритті спеціалізованих закладів для бідних дворян, у виплатах стипендій чи разових грошових виплатах. Певну участь у долі дітей брали різні благодійні організації та приватні особи, які організовували безплатне навчання дітей (до уваги бралися, як правило, багатодітність родини чи сирітство дитини) (Веремєнко В. А., 2015, с. 127).

Як зазначав С.І. Шевченко, бідним ученицям Єлисаветградської жіночої громадської гімназії допомагало коштами спеціально створене благодійне товариство, яке вносило одноразову грошову допомогу сиротам і бідним іногороднім ученицям для сплати за квартиру, на ліки хворим, на літературу та ін. Крім того, за рішенням опікунської ради гімназії окремі гімназистки за певних обставин могли звільнятися від плати за навчання (Шевченко С. І., 2007, с. 21–22).

У середньому дворянська сім'я, що мала чотирьох і більше дітей, зазвичай могла відправити одного чи двох дітей до навчального закладу за державний кошт. Для бідних дворян це було значною підмогою.

Якщо родина мала середній статок, то дітям підбирали школи, нерідко приватні, що забезпечували гарну підготовку до вступу в спеціалізований навчальний заклад. Річні витрати на освіту однією дитиною становили 300–400 рублів на рік, тому для багатодітної родини витрати на освіту на всіх дітей не могли бути однаковими. Перевага за якістю освіти віддавалася тим, на кого батьки покладали найбільші надії, і це не обов'язково були сини. Якщо помітними здібностями виділялася дочка, особливо старша серед дітей, то її освіта вбачалася батькам як вдале вкладення грошей, що дасть у майбутньому можливість через її заробіток дати «дорогу в життя» іншим дітям. Зазначені обставини кінця XIX – початку XX ст. показують наявність в одній дворянській сім'ї дітей, що мали різну освітню підготовку.

Нові вимоги до освітнього процесу, що пред'являлися батьками та дітьми, потребували кардинальних змін системи шкільної освіти, зокрема й жіночої. Одним із перших про це написав у статті «Питання життя» в журналі «Московський збірник» за липень 1856 р. опікун Одеського навчального округу М.І. Пирогов. Того року міністр народної освіти А.С. Норов указував на фактичну відсутність жіночих середніх шкіл і на закритий становий характер чинних закладів, дійшовши висновку про необхідність відкриття шкіл для дівчат у губернських і повітових містах (Шевченко С. І., 2007, с. 11). Як зазначав С.І. Шевченко, 1859 року в Києві відкрилося Фундуклівське жіноче училище, яке згодом отримало статус гімназії, ставши найстарішою жіночою гімназією Російської імперії (Шевченко С. І., 2007, с. 10).

У Єлисаветграді на середину XIX ст. діяло кілька платних дівочих пансіонів (найстаріший із них – пані Титаренкової – працював ще з 1820-х) й однокласних шкіл. 10 жовтня 1860 року

відбулося урочисте відкриття дівочого училища в будинку Плескачевської, який розташовувався на правому березі Інгулу в районі вулиці Верхня Биковська. Воно було розраховане саме на дівчаток із незаможних родин. Училище було двокласним, а гроші на його утримання щорічно виділяли місцеві купці. У рік відкриття в училищі було три наставники та 12 дівчаток (Шевченко С. І., 2007, с. 20).

У 1869 році училище стало шестикласним. А наступного року вийшов циркуляр, відповідно до якого шестикласні училища перетворювалися на семикласні гімназії. Випускниці отримували атестат на звання учительок початкових шкіл. Одночасно гімназія перебралася з будинку Плескачевської в будинок генерала Екельна на розі Великої Перспективної та Нижньодонської. До речі, залишки цього двоповерхового будинку із закругленим фасадом на розі, збереглися й досі. Тут розташовується Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

На початку 1880-х років тут відкрили восьмий педагогічний клас, випускниці якого могли працювати домашніми вчительками, а медалістки – домашніми наставницями. Вони могли без іспитів вступати на вищі жіночі курси. Згідно зі ст. 2 навчального плану цього класу, затвердженого 1874 р., до нього приймалися без іспитів дівчата з атестатом про закінчення загального курсу гімназії з оцінками з усіх предметів не нижче «3». На той час у гімназії було вже 600 учениць. Гімназистки вивчали закон Божий, російську, латинську, грецьку мови (французьку, німецьку мови за додаткову плату в 5 рублів), математику, географію, історію, фізику, рукоділля, малювання, педагогіку (Шевченко С. І., 2007, с. 26).

Треба зазначити, що більшість учениць у подібних освітніх закладах становили представниці міського стану (до 70%), тоді як доньки дворян і чиновників – до 20%. Більшість коштів на утримання жіночої гімназії йшло за рахунок плати за навчання (становило в середньому 75% надходжень), від 4500 до 6500 крб виділялося міською думою, 2000 крб щорічно перераховували Єлисаветградські повітові земські збори, від здачі лавок в оренду – 700–800 крб. (Шевченко С. І., 2007, с. 19, 57). Майже 70% коштів йшло на утримання складу працівників гімназії, 20% – на ремонти, утримання приміщення, придбання меблів (Шевченко С. І., 2007, с. 57).

Наприкінці XIX ст. опікунська рада вирішила, що для гімназії потрібне нове приміщення, яке відповідало б усім санітарним вимогам. Нову гімназію, яка була розрахована на 1000 учениць, урочисто відкрили у квітні 1904 року (зараз це двоповерховий корпус Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка). Плата за навчання суттєво зросла: в 1910 році вона становила від 35 крб у підготовчому класі до 80 крб у сьомому (це було менше, ніж у приватних закладах, наприклад, у 1914 р. в місцевій гімназії Єфимовської плата становила від 51 до 126 крб) (Шевченко С. І., 2007, с. 109).

Серед відомих учителів жіночої гімназії, які зробили вагомий внесок в освітянську справу країни, можна назвати М.Р. Завадовського, який з 1872 до 1877 рр. викладав російську мову, літературу, історію в Єлисаветградському земському реальному училищі й паралельно в гімназії і виступав за навчання в початковій школі рідною мовою, за що був переведений на Кавказ, а також В.М. Ястребова, який викладав історію і географію в земському реальному училищі, а з 1876 до 1877 рр. викладав історію в жіночій гімназії. Він відомий історик, етнограф, археолог, засновник музейної справи в краї, з 1993 року в області призначається премія його імені за кращі науково-дослідні роботи з питань історії, культури та природи регіону.

60–70-ті роки XIX ст. ознаменувалися серйозною кризою у взаєминах поколінь серед дворян. «Про яку дворянську родину не запиташ у той час, – писала С.В. Ковалевська, – про всяку почувеш одне й те ж: батьки посварилися з дітьми. І не через матеріальні причини виникали сварки, а єдино через питання суто теоретичні... «Не зійшлися переконаннями!»... цього було цілком достатньо, щоб змусити дітей покидати батьків, а батьків відректися від дітей. Дітьми, особливо дівчатами, опанувала в той час немов епідемія якась – тікати з рідного дому» (Ковалевская С. В., 1974, с. 57).

Однак були дворянські сім'ї, в яких батьки підтримували «передові» погляди своїх дітей. Зазвичай такі батьки активно брали участь у вихованні своєї дитини, прагнули підібрати такий навчальний заклад, як правило, приватний, дорожчий за державний, де вступні випробування були значно суворіше, що найкращим чином задовольняв би потреби чада в освіті та вихованні (у таких школах реалізовувалися нові методики викладання, проводилася не тільки класна, але й активна позакласна робота, формалізм і зубріння поступалися місцем завданням формування різнобічної особистості), і йшли на будь-які незручності та на досить значні витрати.

До початку ХХ ст., як показують матеріали I Всеросійського з'їзду із сімейного виховання (кінець 1912 – початок 1913 рр.), спільною точкою дотику в міркуваннях батьків і педагогів стала негативна оцінка чинних процедур вступних іспитів. Одні вважали, що ці іспити під час вступу до середньої школи «повинні мати характер неквапливої і більш тривалої перевірки знань, на зразок звичайних класних занять, які перериваються перервами з іграми, сніданками та ін.». Інші стверджували, що вступні іспити «мають бути скасовані, особливо закон Божий...», а сам процес підготовки дітей до вступних іспитів у школу характеризувався як «найбільше насильство над дитячою душею» (Веремєнко В. А., 2015, с. 132).

Умови життя і побуту школяра у дворянській родині в пореформений період залежали від низки факторів, серед яких – збереження зв'язку дитини на час навчання із сім'єю, матеріальне становище батьків, характер педагогічних і гігієнічних уявлень вихователів.

Багато дворянських дітей на час навчання покидали сім'ї. Частина з них відправлялася в закриті освітні заклади, решта, хоча і вчилися в установах відкритого типу, але оскільки заклад освіти розташовувався в іншому місті, змушені були селитися в пансіонах при школах, родинах родичів і навіть просто на знімних квартирах.

Як вказував С.І. Шевченко, абсолютна більшість гімназисток Єлисаветградської жіночої гімназії мешкала в батьків, родичів чи опікунів, незначна кількість – у пансіонах і невелика частина – на приватних учнівських квартирах. Останні перебували під постійним контролем осіб виховного процесу, які відвідували їх для розв'язання проблем побутового характеру та нагляду за поведінкою учениць за межами навчального закладу (Шевченко С. І., 2007, с. 100).

У закритих елітних школах (окремих для хлопчиків і для дівчаток) уже з першої половини ХІХ ст. діяла «англійська» система організації життя дітей, що набула поширення в дворянських сім'ях тільки до кінця сторіччя. Така система передбачала суворий розпорядок життя. Як згадувала у своїх спогадах гімназистка Т.Г. Морозова, вихованці вставали о 6 годині (на початку ХХ ст. – о 6.30–7 год), умивалися та одягалися, після чого йшли до їдальні пити чай (чай із молоком, житню каву чи кип'ячене молоко). Потім до 8 годин вони гуляли й робили уроки. Далі змінювали один одного класні заняття, прогулянки, підготовка уроків до наступного дня, додаткові заняття – танці, музика, спів, гімнастика. Між уроками і прогулянками – сніданок, обід, чай і/або вечеря (ще один вечірній чай). У 20–21 год діти умивалися і лягали спати (Морозова Т. Г., 2001, с. 400–401).

Питанням гігієни приділялася велика увага. Як зазначала гімназистка А.М. Енгельгардт, щодня, а то й по кілька разів на день – вранці та ввечері, діти повинні були умивати руки, обличчя, шию прохолодною водою, полоскати рот і чистити зуби. Періодично вони мали стригти нігті. Обов'язково контролювалася акуратність зачіски, одягу, взуття. Один або два рази на тиждень дітей мили в лазні, міняли натільну й постільну білизну (Енгельгардт А. Н., 2001, с. 148).

Гімназисти носили практично однаковий одяг. За спогадами гімназистки Е.М. Водовозової, для хлопчиків залежно від типу установи (військова чи цивільна) він міг варіюватися від «фасонистих мундирчиків» до блузи із жилетом і штанами. Під них одягали сорочки (взимку – фуфайки) і панчохи (шкарпетки). Для дівчаток: камлотове (вовняне з додаванням шовкових ниток) плаття (колір його відрізнявся не тільки від інституту до інституту, але й у межах однієї установи – залежно від віку вихованок) з короткими рукавами. Під нього надягали полотняну білизну й накрохмалені нижні спідниці. На голі руки одягали білі рукавички, підв'язані

шнурками під рукавами сукні; на голу шию накидали пелеринку; білий фартух із ліфом, який застібався ззаду шпильками, довершував костюм. Пелеринка, рукавички, фартух були з грубого білого полотна й у свята замінялися коленкором. Комплект одягу видавався на один рік (Водовозова Е. Н., 2001, с. 229).

Як писав С.І. Шевченко, в Єлисаветградській жіночій гімназії взимку гімназистки носили темно-зелений вовняний одяг. Спідниця була довгою, без оздоблень, фартух – чорного кольору, кашеміровий, некрохмальний комірець – білого, рукава були англійського крою. Для теплої пори шився одяг із легкої матерії. Блузка була англійського фасону, пелерина, фартух ставали білими. У парадній формі дозволялися складки на фартуху та мереживо на пелерині. Головні убори передбачалися для трьох сезонів: літній (з 1 травня до 1 вересня) – круглий жовтий солом'яний капелюх з помірними полями із зеленим однотипним оздобленням і значком гімназії; осінньо-весняний – фетровий капелюх того ж фасону; зимові теплі шапочки зі значком. Верхній одяг (кофта, пальто, шуба) чорного кольору вводився поступово, після зношення наявних теплих речей. З педагогічних міркувань не рекомендовано було одягати на уроки гімнастики ажурні панчохи (Шевченко С. І., 2007, с. 99).

Годували школярів одноманітною, але цілком поживною їжею. Як згадувала гімназистка А.М. Енгельгард, вранці вихованцям подавався чай, білий хліб або булка. На сніданок вони отримували м'ясне блюдо, чай або молоко. На обід могли бути: суп із манною крупою, м'ясний із вермішелью або борщ. Вечеря складалася зі смаженої картоплі або макаронів, кулеб'яки або листкового пирога з капустою і яйцем, додатково ввечері вихованцям подавався білий хліб або кулеб'яка. Щоправда, більшість мемуаристів усе одно скаржилися на те, що їжа не відрізнялася смаком, а порції були недостатні (Енгельгардт А. Н., 2001, с. 150).

У закритих навчальних закладах суворо дотримувалися всіх постів. Сніданок у пост складався з вареної картоплі зі шматком оселедця або манної каші на воді. Обіднє пісне меню включало суп із крупою або щі, на друге подавався шматок вареної риби, журавлинний кисіль, пиріг або млинець із варенням і шматок чорного хліба з квасом. Крім постів, обов'язковим було обмеження їжі в середу та в п'ятницю (В училище правоведения, с. 5).

Значна увага приділялася фізичним вправам: щоденні прогулянки, танці, гімнастика, взимку – катання зі спеціально побудованих гірок і на санях. У чоловічих навчальних закладах, крім названого, вводилися елементи спорту: верхова їзда, фехтування, теніс, ігри з м'ячем (на початку ХХ ст. – футбол), бокс, взимку – ковзани й лижі (Драке Л. Л., 1911, с. 25).

Особливу роль у сфері організації шкільного побуту відігравала підтримка дисципліни, виховання в юнаків та дівчат звички до дотримання розпорядку дня, охайності та інше. У чоловічих закритих навчальних закладах для підлітків допускалися навіть тілесні покарання.

Тоді як смертність від різного роду хвороб була постійним супутником дитячого віку, в закритих школах показники її були мінімальні. Сучасники пояснювали це наявністю суворого медичного нагляду за школярами, швидкої та кваліфікованої медичної допомоги в разі необхідності, а також правильною організацією життя підлітків у стінах навчально-виховного закладу. При цьому кожен випадок хвороби зі смертельними наслідками ретельно розслідувався, ставав приводом для приїзду спеціальної комісії або навіть зміщення керівництва (Веремченко В. А., 2012, с. 19–21).

У другій половині ХІХ ст., спочатку в чоловічих цивільних, а до 70-х років і у всіх інших закритих освітніх закладах, вихованцям дозволялося залишати заклад на канікули, свята, а ті, хто жили поблизу від місця навчання – й на вихідні (з вечора суботи до вечора неділі). Адміністрація ставилася до цього нововведення з певним побоюванням, і перші кілька років ті, хто від'їжджав, отримували чітку інструкцію з поведінки на час відсутності, відповідальність за її виконання покладалася на батьків і родичів.

Паралельно із цим відбувалася інша знакова зміна – до початку ХХ ст. практично у всіх закритих елітних школах з'явилися напівпансіонери і приходящі учні. Зазвичай це були діти персо-

налу установи, «хворобливі», для збереження здоров'я яких був потрібний «особливий домашній догляд», нарешті, це був спосіб збільшити кількість учнів в освітньому закладі без його кардинального розширення. Як результат, режим життя підлітків поділявся на дві сфери – шкільну (з ранніми підйомами, дієтою, дисципліною і порядком) і домашню (з можливістю довше спати, смачно поїсти та вільно відпочити, не звертаючи увагу ні на які настанови та нотації).

Під пансіонами малися на увазі установи двох видів. Це закриті приватні навчальні заклади, що були поширені до 70-х рр. XIX ст., потім у зв'язку з розвитком мережі відкритих навчальних закладів багато з пансіонів, особливо жіночих, перепрофілювалися в освітні заклади з підготовки дітей до навчання у власне середній школі, які давали освіту на рівні підготовчого й 1–2 класів. Інші – свого роду гуртожиток (як приватний, так і державний), куди можна було помістити дитину, батьки якої проживали поза місцем навчання.

Умови життя в пансіонах були не настільки регламентовані, як у закритих елітних школах, обстановка не настільки сувора, практикувалося навіть спільне навчання хлопчиків і дівчаток, правила гігієни та санітарії – не настільки обов'язковими. Недарма мемуаристи, яким довелося побувати і в приватних пансіонах, і в державних закритих навчальних закладах, в один голос зазначали відсутність «казенщини», домашній характер відносин між дітьми й персоналом у пансіоні, де було «не життя, а масляна» (Енгельгардт А. Н., 2001, с. 130–131).

Досить значна частина школярів (часом до третини учнів класу) жили в родичів, знайомих або на квартирах. Проживання в родичів не розглядалося як благодіяння. Здавня в традиціях дворянства був обмін «люб'язностями»: провінційна сім'я відправляла дитину в місто на навчання, потім запрошувала влітку у свій маєток усю сім'ю городян. Також батьки дитини, яка навчалася в місті, давали родичам певні кошти на проживання та харчування її чада. Міській сім'ї було вигідне проживання однолітків із власними дітьми в сім'ї, особливо якщо діти навчалися в одному закладі.

Коли дитині батьки винаймали кімнату в місті для проживання, то господарі квартир (часто ними були колишні або нинішні викладачі навчальних закладів) здебільшого обмежувалися наданням гімназисту місця для сну, ранкового чаю, інколи обіду й вечері, і мало цікавилися дотриманням школярем режиму дня, гігієнічних процедур, виконанням уроків, проведенням вільного часу. Зазвичай представники школи могли періодично відвідувати такі квартири для з'ясування умов, у яких жили діти. І якщо були встановлені несприятливі умови побуту, то шкільні наставники могли повідомити батьків про зміну місця проживання їхньої дитини.

Як зазначав С.І. Шевченко, наприкінці 1908/1909 навчального року в Єлисаветградській жіночій гімназії отримали з канцелярії округу правила позашкільного нагляду за вихованками всіх класів жіночих закладів. Згідно з ними учениці мали дорожити честю свого освітнього закладу, а тому зобов'язані були утримуватися самі й утримувати своїх подруг від вчинків, несумісних із честю добре вихованих дітей. Прогулянки ввечері, відвідини опер, спектаклів, концертів, цирків, виставок, дитячих вечорів ученицям дозволялися лише в супроводі батьків. Заборонялося взагалі відвідувати «оперетки, фарс, маскаради, клуби танців, ресторани, кафе», а також суд, міську думу, дворянське й земське зібрання. Дівчата не могли бути виконавцями або розпорядниками в спектаклях і концертах, влаштованих за межами своїх закладів. Виходити з дому вони завжди мали у форменому одязі «без зайвих прикрас» (Шевченко С. І., 2007, с. 100).

Матеріальний статок сім'ї впливав на повсякденне життя дитини-школяра у власній родині: її харчування, умови занять (наявність, наприклад, власної кімнати чи письмового столу для підготовки уроків, норми освітлення і вентиляції робочого місця тощо), режим праці та відпочинку (час пробудження, прогулянки, ігри, додаткові заняття, виконання обов'язків по дому, можливості школяра для самостійного заробітку).

Суспільно-педагогічна думка початку XX ст. так представляла оптимальний розпорядок дня школяра в другій половині дня, після занять: «Після повернення зі школи діти користуються

дома відпочинком аж до обіду, який повинен складатися з простих, але поживних і легкотравних страв. Після обіду знову невеличкий перепочинок; потім приготування уроків, який мав би тривати 2–3 годин <...>, прогулянка або гімнастичні вправи, легка вечерея, – і через годину, яку можна присвятити читанню або кімнатним іграм, – діти відправляються спати. Цей спосіб життя можна урізноманітнити різними розвагами: замські прогулянки, дитячі свята, спектаклі та ін.» (Давыдова Е. С., 1902, с. 108).

Отже, вибір освітнього закладу був важливою подією в житті батьків-дворян та їхніх дітей. Цей вибір визначався уявленнями батьків про сферу майбутньої діяльності їхнього чада. До середини XIX ст. професійна підготовка призначалася виключно для хлопчиків, а з дівчинки цілеспрямовано готували майбутню дружину й матір. У пореформений час навіть цілком забезпечені батьки прагнули дати не тільки синам, але й дочкам професійні знання, якими в разі необхідності вони могли би скористатися. Як результат, на початку XX ст. фактично перестали існувати гендерні відмінності у визначенні характеру навчання та типу школи. Недарма серед елітних шкіл у той час широко була поширена система спільної освіти. Водночас на виборі навчального закладу початку XX ст. все більше позначалися суто матеріальні обставини життя батьків. Нестача коштів змушувала їх прилаштувати свою дитину на безплатне навчання, використовувати допомогу станових, благодійних установ, меценатів. Інтереси і схильності самої дитини в цьому випадку до уваги не бралися.

Повсякденні справи й турботи учнів визначалися насамперед типом освітнього закладу, в якому вони перебували. Найбільш суворі умови й вимоги щодо розпорядку дня і дотримання вимог гігієни й санітарії існували в закритих державних освітніх закладах для хлопчиків і дівчаток. У пансіонах рівень вимог і контролю над вихованцями був значно нижче. У деяких елітних навчальних закладах формувалася «сімейна обстановка».

Із плином часу все більше дворянських дітей стали здобувати освіту в середніх школах відкритого типу, в яких наголос робився на розв'язанні освітніх завдань. Юні дворяни та дворянки проводили в родині часу значно більше їх однолітків, які перебували в навчальних закладах інших типів. Разом із тим закриті навчальні заклади все частіше стали відпускати своїх вихованців до батьків або інших родичів на вихідні на канікули. У цьому виявлялося певне стирання кордонів між специфікою життєвого укладу учнів закритих і відкритих закладів освіти.

Історія Єлисаветградської громадської жіночої гімназії дає нам приклад організації жіночої гімназійної освіти в провінційному місті, яка показала свою конкурентоздатність і ефективність. Попри ринкові умови функціонування (дві третини надходжень становила плата за навчання), у гімназії знаходили можливість безплатного навчання учениць, залучення благодійних внесків. З відкриттям восьмого класу випускниці гімназії отримали можливість мати фах домашніх наставниць та вчительок і працювати в багатьох освітніх закладах регіону. Відкриття нового приміщення гімназії сприяло покращенню освітнього процесу, показало турботу керівництва міста про виховання майбутніх учительок, і багато випускниць дістали путівку в життя.

Список використаних джерел та літератури

- В училище правоведения. Воспоминания И. А. Тютчева. 1847–1852.*, 1885. Санкт-Петербург.
- Веремченко В. А., 2012. Уход за детьми раннего возраста в дворянских семьях России во второй половине XIX – начале XX вв. *Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А.С. Пушкина*. Т. 4. История. № 3. 18–31.
- Веремченко В. А., 2015. *Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.)*. Санкт-Петербург
- Водовозова Е. Н., 2001. На заре жизни. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц* / сост. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой. Москва. 225–231.
- Давыдова Е. С., 1902. *Уход за ребенком*. По соч. проф. С. Бидерта, Гоксингера и др. Санкт-Петербург.
- Долгих М. В., 2004. Сторінки музичної освіти Єлисаветграда. *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті»*. Кіровоград. 134–142.

- Драке Л. Л., 1911. *Кадетский быт 50-х годов (отрывочные воспоминания)*. Санкт-Петербург.
- Затока В.В., 1998. *Златопільська гімназія. Сторінки історії*. Кіровоград.
- Кісь О. Р., 2008. *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Львів.
- Ковалевская С. В., 1974. *Воспоминания. Повести*. Москва.
- Морозова Т. Г., 2001. В институте благородных девиц. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц* / сост. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой. Москва. 395–412.
- Постолатій В. В., 2006. *Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.)*. Кіровоград.
- Шевченко С. І., 2007. *Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія, 1860–1920 рр.* Кіровоград.
- Энгельгардт А. Н., 2001. Очерки институтской жизни былого времени. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц* / сост. В.М. Боковой и Л.Г. Сахаровой. Москва. 130–156.

Oleh Marchenko

PECULIARITIES OF EDUCATION AND UPBRINGING OF SCHOOL-AGE CHILDREN OF NOBLES IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH – AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY (ON THE EXAMPLE YELYSAVETHRAD PUBLIC GIRLS' GYMNASIUM)

When studying the lives of children of the Russian Empire in the second half of the XIXth and early XXth centuries, it is necessary to take into account not only gender differences, but also the features of the socio-cultural stratification of the society at that time, which was in the process of modernization. This requires the researcher to distinguish between the everyday life of girls and boys from different social groups. The article attempts to investigate the peculiarities of the education and upbringing of the children of nobles of the post-reform period, to clarify the role of the father, mother, and social environment in the upbringing of the younger generation in adolescence.

The article emphasizes the differences in the educational process until the middle of the XIXth century (at that time, there were exclusively closed institutes and boarding schools for noble girls aged 7–11, after which they were once again under the guardianship of the governess until marriage, while boys were educated from the age of 10–11 in closed educational institutions, open-type schools, at home, under the guidance of the governor or teachers and after the educational process, parents tried to marry off girls and enlist young men in the service) and in the second half of the XIXth and early XXth centuries, when parents primarily sought to give their children a proper education, despite family financial problems.

The article emphasizes the factors that prompted parents to choose an educational institution for their child: the material wealth of the family, the opportunity to receive a free place or scholarship for education, receiving assistance in education from estates, charitable organizations, the board of trustees, individual patrons.

When studying the mentioned topic, we used information about the Yelysavethrad Public Girls' Gymnasium, with the opening of the eighth grade there (80s of the XIXth century), graduates of the gymnasium got the opportunity to become home tutors and teachers and work in many educational institutions of the region. The opening of the new premises of the gymnasium (now it is the V. Vynnychenko Central State University) contributed to the improvement of the educational process, the creation of proper living conditions, the lifestyle of the gymnasium girls, and the organization of their leisure time, and showed the concern of the city leadership for the education of future teachers.

Key words: *Yelysavethrad, everyday life of nobles, noble education, female gymnasium, ethnography.*

References

- V uchilishche pravovedeniya. Vospominaniya I. A. Tyutcheva. 1847–1852., 1885.* [At the School of Law. Memoirs of I.A. Tyutchev. 1847–1852]. S-P.
- Veremenko V. A., 2012. Uhod za detmi rannego vozrasta v dvoryanskih semyah Rossii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [Care of young children in the noble families of Russia in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Vestn. Leningr. gos. un-ta im. A.S. Pushkina*. T. 4. Istorija. № 3. 18–31.
- Veremenko V. A., 2015. *Deti v dvoryanskih semyah Rossii (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.)*. [Children in noble families of Russia (second half of the 19th – early 20th centuries)]. S-P.
- Vodovozova Ye. N., 2001. Na zare zhizni. [At the dawn of life]. *Institutki: Vospominaniya vospitannits institutov blagorodnikh devits* / sost. V. M. Bokovoi i L. G. Sakharovoi. M. 225–231.

- Davidova Ye. S., 1902. *Uhod za rebenkom*. [Baby care]. Po soch. prof. S. Biderta, Goksingera i dr. S-P.
- Dolhikh M. V., 2004. *Storinky muzychnoi osvity Yelysavethrada*. [Yelysavethrad music education pages]. *Materialy oblasnoi naukovo-praktychnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii «Kulturno-osvitni protsesy kraiu u XIX stolitti»*. Kirovohrad. 134–142. (In Ukrainian).
- Drake L. L., 1911. *Kadetskii byt 50-h godov (otrivochnie vospominaniya)*. [Cadet life in the 50s (fragmentary memories)]. S-P.
- Zatoka V. V., 1998. *Zlatopilska himnaziia. Storinky istorii*. [Zlatopil Gymnasium. Pages of history]. Kirovohrad. (In Ukrainian).
- Kis O. R., 2008. *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.* [A woman in traditional Ukrainian culture (the second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. Lviv. (In Ukrainian).
- Kovalevskaya S. V., 1974. *Vospominaniya. Povesti*. [Memories. Tale]. M.
- Morozova T. G., 2001. *V institute blagorodnikh devits*. [At the Institute of Noble Maidens]. *Institutki: Vospominaniya vospitannits institutov blagorodnikh devits / sost. V.M. Bokovoi i L.G. Sakharovoi*. M. 395–412.
- Postolatii V. V., 2006. *Pedahohichna osvita na Kirovohradshchyni (1865–1965 rr.)*. [Pedagogical education in Kirovohrad region (1865–1965)]. Kirovohrad. (In Ukrainian).
- Shevchenko S. I., 2007. *Stari stiny: Yelysavethradska hromadska zhinocha himnaziia, 1860–1920 rr.* [Old walls: Yelysavethrad Public Girls' Gymnasium, 1860–1920.]. Kirovohrad. (In Ukrainian).
- Engelgardt A. N., 2001. *Ocherki institutskoi zhizni bilogo vremeni*. [Essays on institutional life of the past]. *Institutki: Vospominaniya vospitannits institutov blagorodnikh devits / sost. V.M. Bokovoi i L.G. Sakharovoi*. M. 130–156.